

ISRAËL: NOTIE OF NATIE?

Goed wijd land

Verwarring over verwachting

Niek Schuman

De verwarring over Israël wordt steeds groter. Het volkenrecht wordt er telkenmale geschonden. Terwijl Iran met sancties onder druk wordt gezet geen atoomwapens te produceren, zwijgt men over de voldongen feiten die Israël als atoommacht gerealiseerd heeft. Verwarring! Is dat bij ieder weldenkend mens al het geval, bij veel christenen des te meer, naarmate zij al bij de benaming 'Israël' op het probleem stuiten: welk 'Israël', de notie of de natie? Ja, ja, ik weet het, zó is het te kort op formule gebracht. Toch zit daar de kern van het probleem. Ik heb er geen antwoord op. Ik wil wel de verwarring uitspreken en er enkele kanttekeningen bij maken. Langs die weg probeer ik er wat greep op te krijgen, hopelijk samen met wie zich in de ene of de andere gedachte herkent. Mijn bijdrage wil daarmee aansluiten bij die van Maarten den Dulk.

Ik begin met een kleine schets van de wijze waarop met name noties als 'Sion', 'Jeruzalem', 'Israël' in de liturgie figureren. Als vanzelf komen we dan uit bij de Schrift: bij Mozes, profeten en psalmen, maar ook bij evangelisten en apostelen. Wat hen verbindt, blijkt een universalistisch gekleurde verwachting te zijn van dat wat nog komen moet, van een einde dat een einder is, geground in een fundamenteel 'nog niet'. In de theologie heet dat 'eschatologie': de leer van de 'laatste, beslissende dingen'. Hoe verhoudt dit zich tot de overtuiging bij een groeiend aantal Joden en (vooral evangelicale) christenen dat die bijbelse uitspraken nú al, en wel dáár, in dát land, bij dát volk bezig zijn in vervulling te gaan?

Daarna geef ik een kort signalement van een recent Joods boek dat mij sterk heeft getroffen. Het werd door Tony Judt 'een belangrijk boek van een zeer moedig man' genoemd. Maar Judt zelf werd tot aan zijn recente dood her en der als zelfhatende Jood getypeerd. Zal dat oordeel ook Avraham Burg ten deel vallen? Het is niet te hopen. Naar mijn besef komt zijn pleidooi voor een 'ander Israël' en voor een 'nieuw judaïsme' met universalistische trekken, verrassend dicht bij de wijze waarop Bijbel en liturgie het visioen oproepen van het 'andere' Sion en het 'nieuwe' Jeruzalem – niet hier, maar dáár: aan de einder van de geschiedenis.

Toekomstperspectief als kritisch contrast

Sion als de hoogste der bergen, Jeruzalem als centrum van de wereld, Israël als eersteling en represen-

tant van heel de volkerenwereld figureren in de liturgie van de kerk als beloften van een toekomst vol heil en zegen. Meer dan ooit in het liturgisch jaar is het de tijd van advent waarin dit visioen geproclameerd en bezongen wordt. Als klarenstoten klinken in het Missaal juist op deze adventszondagen zulke profetische heilswaarden al direct bij de opening van de viering of later bij de communie. Het driejarig leesrooster van Missaal en Dienstboek bieden voor de adventstijd veel lezingen uit heilsprofeetieën als van Jesaja (die vooral), Micha, Sefanja – en Openbaring. De volkeren trekken op naar Jeruzalem, om te leren hoe met elkaar in gerechtigheid en vrede te leven. Zij worden onderwezen door het onderricht dat vanaf de Sion over hen neerdaalt:

Laten wij opgaan naar de berg van de Eeuwige,
naar het huis van Jakobs God:
dan zal hij ons zijn wegen wijzen,
en wij zullen zijn paden bewandelen!
Want uit Sion zal het onderricht uitgaan,
het woord van de Eeuwige uit Jeruzalem.
(Jes. 2:3)

Hetzelfde universalistisch gekleurde perspectief, expliciet gebaseerd op het begin van Jesaja 2, wordt opgeroepen in Gezang 23 van het Liedboek voor de Kerken:

Het zal zijn in het laatste der tijden,
dat de berg van de tempel verheerlijkt zal staan...

De lieddichter Jan Wit noemt in zijn toelichting de passage uit Jesaja 2 'een stralende profetie van gerechtigheid en vrede, die nieuwe verhoudingen tussen de mensen en de volken' vereist. Frits Mehrrens, die er een bijzondere melodie bij creëerde, liet zich daarvoor inspireren door de visionaire 'smidse-in-hope' uit de derde strofe van Gezang 23.¹

En een smidse van 't huis onzes Heren
maakt het zwaard tot een ploegschaar, de speer tot een zicht.
Niemand zal meer een wapen hanteren,
maar zij groeten elkaar in het heldere licht
van de waarheid die eindlijk zal dagen
over mensen van zijn welbehagen.

Veel profetenteksten en liederen die in de adventstijd gebruikt worden, hebben het over Sion en Jeruzalem. Die universalistische toekomstverwachting van het nieuwe Jeruzalem valt niet samen met de realiteit van het bestaande Jeruzalem, maar staat er, zij het op kritische wijze, ook niet los van.

Prof. dr. N.A. Schuman is oudtestamenticus, emeritus hoogleraar liturgiewetenschappen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en medewerker van Interpretatie.

¹ Een compendium van achtergrondinformatie bij de 491 gezangen uit het Liedboek voor de Kerken, Amsterdam: Prof. dr. G. van der Leeuwstichting 1977, 187.

Nu kan geen 'vierhuis' zonder 'leerhuis', ook andersom niet. Met andere woorden: het is nuttig en nodig om goed te letten op de context waarin zulke heilvolle en veelbelovende passages in de Schrift zijn geplaatst. De bewuste heilsprofetie van Jesaja 2:2-5 volgt op een uiterst kritische opening van het boek Jesaja, dat op zijn beurt de ouverture is van de verzameling 'Latere profeten' (Jesaja-Maleachi). Het is een aanklacht die gericht is tot een Sion en Jeruzalem die in feite hun roeping hebben verloochend. Hemel en aarde zijn daarvan getuigen (Jes. 1:2). Het doet wonderlijk aan dat deze onomwonden aanklacht gevolgd wordt door het genoemde heilsvisioen. Nog wonderlijker lijkt het dat ook het vervolg van dat heilsvisioen weer uitermate kritisch gesteld is, met name in Jesaja 3:

Jeruzalem is gestruikeld, Juda gevallen:
hun woorden en handelen keren zich tegen de
Eeuwige,
zij tarten hem in zijn luisterrijk aanschijn!
(Jes. 3:8)

Om op het eerste gezicht de verwarring nog te vergroten: deze zo kritische profetische tirade krijgt in Jesaja 4 weer een heilvol vervolg met de schets van een hernieuwd Sion en een gereinigd Jeruzalem. Zij het wel 'te dien dage' (Jes. 4:2). Kort op literaire formule gebracht: de heilsvisioenen aan begin en eind vormen een inclusie van de profetische maatschap-pijkritiek daartussenin.

We stuiten daarmee op een typerende trek in alle profetische geschriften. De visionair getinte woorden over een toekomst van vrede en gerechtigheid fungeren als positief tegenbeeld van de negatieve werkelijkheid in de dagen van het profetische optreden zelf. Kortweg: eschatologie is profetie. Toegepast op passages uit de adventsliturgie: het licht dat het Messiaanse koningskind uit Jesaja 9 zal brengen, belicht juist zó heel kritisch de actuele situatie. Hetzelfde geldt voor de overbekende heilsprofetie uit Jesaja 11 en voor vele vergelijkbare toekomstwoorden. Het wenkend perspectief van wat 'te dien dage' verwacht wordt, fungeert in contrast daarmee als kritiek op de werkelijkheid 'van onze dagen'. Andersom gezegd: het 'nog niet' van het heden wordt blootgelegd in al zijn falen en feilen. Maar niet zonder de verwachting van die andere realiteit, daar aan de einder.

Goed wijd land aan de overzij

Hierover nadenkend stuitte ik op een gegeven dat mij sterk intrigeert. In de 'boeken van Mozes' (Tora) is Mozes allereerst een hele woestijntocht lang de voorganger van 'het volk Gods onderweg' naar het beloofde land. Toch zal hij daar zelf geen voet zetten. Hij ziet het alleen, en hoe! Hij ziet het in zijn totaliteit, met ongebroke oog, uit de verte, vanaf de berg.

Het is een bekende vertelling, in het slothoofdstuk Deuteronomium 34, van grote schoonheid en diepzinnigheid. Maar er is nog iets. Mozes is ook degene die in de Tora tot in details toe voorschriften doorgeeft ten behoeve van het liturgische en ceremoniële leven in het beloofde land. Men zou toch welbeschouwd in al die passages (vooral in het boek Leviticus) namen als 'Sion' en 'Jeruzalem' verwachten. Toch komen we ze daar nergens tegen. Het gaat zoals het Mozes zelf vergaat: alles wat wordt gezegd en in het vooruitzicht gesteld, houdt het karakter van het visioen, iets wat niet vastgelegd, laat staan voorgoed gelokaliseerd zou kunnen worden.

Deze visie klinkt ook door in liederen uit het Liedboek. Interessant is Gezang 123, als adventslied bewust geënt op de thematiek van een universalistisch gekleurde adventstijd. Thomas Naastepad heeft hier in vijf strofen niet minder dan negen Bijbelplaatsen samengebracht onder de noemer 'Jeruzalem' als moederstad van de volkeren.² Maar let wel: het blijft een visioen in de verte:

De naam des Heren nadert reeds van verre,
Jeruzalem, ga op de heuvel staan;
Hij tooit u met de heerlijkheid der sterren,
gij, kroon der schoonheid, hef uw bruidzang aan.
(Gezang 123:1)

De meeste liederen in deze geest staan in het Liedboek gegroepeerd in de rubriek 'koninkrijk Gods'. Dat, zoals we weten, door alleen maar even naar buiten te kijken, nog niet gerealiseerd is. Daarom zingen wij het alvast, in beeldtaal. We zingen van de gezegende stad Jeruzalem en van Sion als moederstad om lief te hebben – maar altijd als land aan de overkant (Gezang 260-265). Na een blok liederen ertussenin gaat het weer verder: over de grote zomer die komt (Gezang 288) en over een land van louter licht – zij het nog steeds: aan de overzij, aan de andere oever van de Jordaan als doodsrivier (Gezang 290). Hetzelfde klinkt in diverse liederen van Huub Oosterhuis door. Zo bezingt het tafelgebed *Kom over ons met uw geest de weg van 'Jezus van Nazaret, uw Joods kind'*,

Die ons voorbeeld werd (...)
Die ons leerde gaan op de oude weg van uw liefdes-
woord
naar een goed wijd land, waar de dood niet heerst.³

In dat blok ertussenin gaat het over sterven en dood, standhouden in de tijd en volharding in een wereld vol onrecht en oorlog. Zo sluit dat inderdaad aan bij het voorafgaande en het volgende. En het is geen toeval dat juist hier de liederen staan die bij Allerheiligen en Allerzielen passen. Het is nog niet zo ver, het komt aan op volharding in het spoor van wie zijn voorgegaan. Juist hier fungeren ook lezin-

² Zie Compendium, 349.

³ H. Oosterhuis, *Verzameld Liedboek*, Kampen: Kok 2004, 638-642.

Jesaja wijst voor een Romeins soldaat en een Jood de profetische teksten aan. Matteüs schrijft ze snel op.

Detail plafond Santissimo Nome di Gesù, Rome.

Foto: Anton Sinke

gen uit de hymnische visioenen van het boek Openbaring.

Het speels gekleurde Gezang 265 zet daarvan de toon. Willem Barnard laat in dat prachtige lied over het nieuwe Jeruzalem bijbelse en na-bijbelse geloofsgetuigen in een eindeloze rij de straten vullen. Vooral Openbaring 21, het laatste hoofdstuk van de Schrift, inspireerde hem daarbij.⁴ Strofe 21(!), de laatste, vat het zo samen:

Jeruzalem, mijn vaderhuis,
mijn moederstad, wanneer
zal ik u zien? Wij zijn op reis
naar u en naar de Heer!
(Gezang 265:21)

Verwachting en nieuw profetisch elan

Dit ferment van de verwachting, dat Schrift en liturgie doortrekt, is hoofdthema bij K.H. Miskotte. Al in zijn cursus 'Bijbelse grondwoorden in het eerste jaar van de oorlog' diept hij dat thema grondig uit. Het heidendom, dat 'geen Weg ziet en van geen weg weet', kent die verwachting niet. Maar in de Schrift is dat heel anders gesteld. Miskotte verwijst naar

visionaire passages als die in Jesaja, Psalm 72 of Openbaring, en schrijft dan: 'Door het ganze Oude en Nieuwe Testament luiden de adventsklokken over de avond van het wereldjaar.' Maar christenen belijden toch dat de Messias al gekomen is? Jawel, maar Hij 'komt weer, in Zijn Toekomst; Het Rijk; Jeruzalem; Zion; de tabernakel; het manna – zie, het komt terug, de tekenen komen weer als tekenen der toekomst, want de beloften zijn vervuld en – neen, er is toch nog een deel te vervullen overig!'⁵

Niet anders gaat het in zijn meesterwerk *Als de goden zwijgen* uit 1956 en in zijn laatste preek uit 1970 over de verzuchting van de stervende Jakob in Genesis 49:18, met de titel *De weg der verwachting*.⁶ Ze werd – hoe kon het anders – gehouden op de laatste zondag van de adventstijd. Ik citeer twee zinnen hieruit:

Mijn ervaring is het dat niets tegen de melancholie van de teleurstelling (...) opgewassen is dan speuren en ontdekken, van dat wat nog verborgen is in het heilsgeheim en nog niet ontbloeit. (...) In het feit zit wéér de kiem, de kiemkracht van de belofte. De implicatie van dit alles met betrekking tot ons

⁴ Zie *Compendium*, 628v.

⁵ K.H. Miskotte, *Bijbels ABC*, Amsterdam: Ten Have 1966 (2e), 167.

⁶ K.H. Miskotte, *Als de goden zwijgen*, Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland 1956, 221vv. en K.H. Miskotte, *De weg der verwachting*, Baarn: Ten Have 1975, 12-23; citaten 21.

thema lijkt mij duidelijk: het is onjuist, zelfs gevaarlijk, om in de huidige staat Israël de laatste vervulling van bijbelse profetieën te zien. Die visie, die meestal ook bij voorbaat de politieke en militaire acties van Israël accepteert, goedpraat of juist liever verzwijgt, miskent het kritische karakter van de profetie. Ze miskent ook het eschatologische coloriet en, daarmee samenhangend, de universalistische kleur van die visioenen. Israël mag en moet in deze visie uitsluitend een Joodse staat zijn.

Precies op dat punt nu vind ik het pleidooi van Avraham Burg zo indrukwekkend. Israël is 'een koninkrijk zonder profetie' geworden, stelt hij. Mede daarom stapte hij – van 1999-2003 voorzitter van de Knesset – uit de politiek. Zijn overtuiging is gebleven, dat 'de Joodse en Israëlsche samenleving tot de meest ongelooflijke ter wereld behoort'! Maar die vereist dan wel 'een nieuw humanisme, een verjongd judaïsme', dat niet terugschrikt voor 'een voortdurende strijd tegen racisme, religieuze arrogantie en zelfbenoemde afgezanten van God, die geloven dat God altijd aan hun, en uitsluitend aan hun zijde staat'.⁷

Geen goj zou zo mogen spreken, zeker niet een goj als ik. Weliswaar mag ik niet persoonlijk medeverantwoordelijk gesteld worden voor de sjoa, maar weer wel als christen. Dat wil zeggen: als deel van die gemeenschap waarin ook de 'catechese der verguizing' is ontstaan, met al haar verwoestende gevolgen. Maar iemand als Burg, die op zijn beurt zegt zijn Joodse identiteit en affiniteiten geheel opnieuw te moeten definiëren, mag het wel zeggen, zelfs (of juist ook) het volgende: 'Op dezelfde wijze kan een vernederd en vervolgd volk gaan lijken op zijn ergste kwelgeest'.⁸ Onderdrukking uit het verleden garandeert niet dat het pas bevrijde volk moreel gezien onbeschreven is, integendeel zelfs.

Het zal na lezing hiervan niemand meer verbazen en anderen heftig ergeren, dat Burg de zinsnede 'U koos ons uit alle volkeren' uit het Joodse gebedenboek (de *sidoer*) zou willen vervangen door: 'U koos ons samen met alle volkeren'.⁹

Mij ontroert dit en het herinnert mij aan die unieke uitspraak in Jesaja 19:23:

Op die dag zal er een doorgangsweg zijn van Egypte naar Assyrië (Irak), Assyrië zal naar Egypte komen, Egypte naar Assyrië, en zij zullen (de Naam) vereeren. Op die dag zal Israël de derde zijn naast Egypte en Assyrië, een zegen midden in de aarde. Omdat de Machtige het immers heeft gezegend, met de woorden: 'Gezegend Egypte, mijn volk, en Assyrië, maaksel van mijn handen, en Israël, mijn eigendom!'

⁷ A. Burg, *De Holocaust is voorbij: afrekenen met Hitlers erfenis*, Amsterdam: Ambo 2010; citaten 11, 17, 227.

⁸ *Idem*, 230.

⁹ *Idem*, 243.

Studiereis naar Israël en de Palestijnse gebieden

27 januari t/m 6 februari 2011

Thema: tussen politiek, toerisme en pelgrimage. Kijken en ontmoeten, leren en ervaren in het Heilige Land.

Te midden van alle polarisatie in Israël én in Nederland willen wij in concrete ontmoetingen verhalen horen van verschillende kanten, verhalen die vaak onverzoenlijk tegenover elkaar staan, maar ook verhalen van hoop.

Reisleiders: drs. Douwe van der Sluis en prof. dr. Simon Schoon.

Verblijf in de Negev, Bethlehem (West Bank), Jeruzalem en Nes Ammim.

Doelgroep: religieus en politiek geïnteresseerden.

Prijs: € 1360.

Subsidie mogelijk.

Zie volledig programma: www.simonschoon.web-log.nl.
Info en aanmelding via email: s.schoon@hetnet.nl vóór 20 november.